

Prawa auguralne i pontyfikalne w *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa

Augural and pontifical laws in the *Noctes Atticae* by Aulus Gellius

Авгуральные и понтификальные права в *Noctes Atticae* Авла Геллия

Авгуральні та понтифікальні права в *Noctes Atticae* Авла Геллія

JAN ZABŁOCKI

Prof. dr hab., Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
e-mail: j.zablocki@uksw.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5956-9339>

Streszczenie: W archaicznym zbiorze *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa znalazły się – wśród wielu ciekawych wiadomości z różnych dziedzin wiedzy z minionej przeszłości – także te traktowane przez jemu współczesnych jako bezużyteczne lub trudne do zrozumienia nieliczne wzmianki poświęcone rzadko poruszonym zagadnieniom prawa auguralnego i pontyfikalnego. Dzięki Gelliusowi zachowały się fragmenty zaginionych dzieł różnych autorów, które dotyczą kompetencji kapłanów i ich udziału w obrzędach sakralnych, takich jak: *auspicia*, *adrogatio*, *testamentum calatis comitiis*, *inaugurationes regum et pontificum*, *captio* dziewcząt do służby świątyni Westy, formuła *iusiurandum* żołnierzy oraz te wygłaszane przez fecjałów, związane z przygotowaniem do wojny.

Słowa kluczowe: Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, *adrogatio*, *auspicia*, *flamen Dialis*, *iusiurandum*, *pomerium*, *testamentum*, *virgo Vestalis*

Summary: The archaic collection *Noctes Atticae* by Aulus Gellius contained – among a wealth of interesting information in various fields of knowledge from the past – also those few mentions devoted to the rarely addressed issues of augural and pontifical law, treated by his contemporaries as useless or difficult to understand. Gellius has preserved fragments of lost works by various authors that deal with the powers of priests and their participation in sacred rites, such as the *auspicia*, *adrogatio*, *testamentum calatis comitiis*, *inaugurationes regum et pontificum*, *captio* of girls for the service in the temple of Vesta, the *iusiurandum* formula of soldiers, and those recited by the fetials related to preparation for war.

Key words: Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, *adrogatio*, *auspicia*, *flamen Dialis*, *iusiurandum*, *pomerium*, *testamentum*, *virgo Vestalis*

Резюме: Архаический сборник *Noctes Atticae* Авла Геллия содержит – среди множества интересных сведений из различных областей знаний об историческом прошлом – также несколько упоминаний, которые его современники считали бесполезными или сложными для понимания, посвященных редко затрагиваемым вопросам авгуральных и понтификальных прав. Благодаря Геллию сохранились фрагменты утраченных произведений различных авторов, посвященных компетенциям жрецов и их участию в священных обрядах, таких как *auspicia*, *adrogatio*, *testamentum calatis comitiis*, *inaugurationes regum et pontificum*, *captio* девочек для службы в храме Весты, формула *iusiurandum* для солдат и те, которые произносили фециалы в связи с подготовкой к войне.

Ключевые слова: Авл Геллий, *Noctes Atticae*, *adrogatio*, *auspicia*, *flamen Dialis*, *iusiurandum*, *pomerium*, *testamentum*, *virgo Vestalis*

Резюме: Серед багатьох цікавих фрагментів інформації з різних галузей знань минулого, помічених в архайчній збірці *Noctes Atticae* Авла Геллія, можна також знайти і ті, які його сучасники вважали непотрібними або важкозрозумілими. Тут маємо на увазі кілька згадок, присвячених рідко обговорюваним питанням авгурального та понтифікального права. Завдяки Геллію збереглися фрагменти втрачених творів різних

авторів, що стосуються компетентності священників та їхньої участі у священних обрядах, напр.: *auspicia*, *adrogatio*, *testamentum calatis comitiis*, *inaugurationes regum et pontificum*, *captio* дівчат для служіння у храмі Вести, формула *iusiurandum* жовнірів, а також такі, що виголошувалися феціалами, пов'язані з підготовкою до війни.

Ключові слова: Авл Геллій, *Noctes Atticae*, *adrogatio*, *auspicia*, *flamen Dialis*, *iusiurandum*, *pomerium*, *testamentum*, *virgo Vestalis*

I

Urok *Noctes Atticae* dla współczesnych czytelników zdaje się wynikać ze zręcznego sposobu, w jaki Gellius buduje narrację. Jak sam wyjaśnia w przedmowie do tego dzieła, ilekroć widział lub słyszał coś godnego zapamiętania albo czytał jakąś książkę w języku greckim czy łacińskim, robił z tego notatkę i przechowywał w niby spiżarni, jako pewien zasób wiedzy dla zachowania w pamięci¹. Materiał zaś tam zebrany miał być bodźcem do dalszych badań, a także zapraszać do uważnej analizy i ponownej oceny², można rzec, był próbą wskazania sposobu skorzystania ze wspólnych dóbr kultury. Aulus Gellius, jak sam podaje, zawarł w swych notatkach sporo informacji z zakresu gramatyki, filozofii czy dialektyki i geometrii. Znalazły się tam też, w związku z jego archaicznymi zainteresowaniami językowymi, nieużywane już w życiu codziennym, dawne słowa i formuły prawnicze, a wśród nich nieliczne wzmianki poświęcone rzadko poruszanym zagadnieniom prawa auguralnego i pontyfikalnego, jako bezużyteczne lub trudne do zrozumienia³. Warto zatem przyrzeć się tym kilku tytułom *Noctes Atticae*, które są poświęcone rzymskim instytucjom sakralnym opisanym przez autorów zajmujących się prawem auguralnym i pontyfikalnym, z których to dzieł Gellius skrzętnie skorzystał⁴.

¹ Gell., *praef.* 2.

² Gell., *praef.* 14–18.

³ Gell., *praef.* 13.

⁴ Na temat Gelliusza i jego antykwarecznych źródeł zob. J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias' i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle 'Noctes Atticae' Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1990, s. 9–28; M.L. Astarita, *La cultura nelle 'Noctes Atticae'*, Catania 1993, s. 122–153; A.J. Stevenson, *Gellius and The Roman Antiquarian Tradition*, w: *The Worlds of Aulus Gellius*, red. L. Holford-Strevens, A. Vardi, Oxford 2004, s. 118–155; L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and His Achievement*, wyd. 2, Oxford 2005, s. 65–80; K. Ochman, *Aulus Gellius – Scriptor Loculentissimus*, w: *Aulus Gellius. Noce attyckie*, t. 1 (księgi 1–5), przeł. M. Bielewicz, Wrocław 2017, s. 5–31.

II

Gellius w tytule „Co to jest *pomerium*”⁵ cytuje definicję *pomerium*, znajdującą się w księgach *De auspiciis* anonimowych augurów. Następnie omawia naturę i historię *pomerium* w taki sposób, jakby kwestia umiejscowienia poza nim Awentynu stanowiła problem wciąż nierozwiązany w jego czasach⁶.

Augurowie ludu rzymskiego (*augures populi Romani*), piszący księgi o auspicjach (*De auspiciis*), definiowali *pomerium* jako dokładnie wyznaczony pas ziemi (*ager effatus*) za murami, opasający całe miasto, który stanowił granicę miejskich auspicjów⁷. Z podanej definicji można wnosić, że teren wewnątrz wyznaczonego *pomerium*, otoczony murami, nazywał się miastem (*urbs*), teren zaś na zewnątrz polem (*ager*). Na wyznaczonym przez augurów *pomerium* można było zasięgać rady bóstw⁸.

Najstarsze *pomerium*, które zostało wytyczone przez Romulusa, ograniczało się do podstaw zbocza Palatynu. Z czasem jednak, wraz z rozwojem republiki, zostało kilkakrotnie rozszerzone i otoczyło kilka wzgórz. Każdy, kto powiększył terytorium ludu rzymskiego o ziemię odebraną wrogowi, miał prawo do rozszerzenia *pomerium*⁹. Jednakże jeszcze w czasach Gelliusa pytano i rozważano, dlaczego spośród siedmiu wzgórz miasta tylko Awentyn, który jest licznie zaludniony i niezbyt oddalony, znajduje się poza *pomerium*. Dlaczego ani król Servius Tullius, ani Sulla, którzy domagali się zaszczytu rozszerzenia *pomerium*, ani później boski Julius, kiedy powiększył *pomerium*, nie włączyli Awentynu do wyznaczonych granic miasta¹⁰. Gellius podaje, że augur Messala¹¹ napisał, że jego zdaniem było po temu kilka powodów, z których jeden uznał za wiarygodny, a mianowicie, że na tym wzgórzu Remus przeprowadził *auspicia* w związku z założeniem miasta. *Auspicia* z lotu ptaków okazały się dla Remusa nieprzychylnie. Dlatego też wszyscy, którzy rozszerzali *pomerium*, wykluczali to wzgórze, jakby złowróźebne nieszczęsnymi ptakami¹². Na

⁵ Gell. 13.14. Por. A. Tarwacka, Czym jest ‘*pomerium*’. Aulus Gellius, ‘*Noce Attyckie*’ 13,14. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2012, z. 12.1, s. 199–204. Przy trawestacji tekstów Gelliusa wykorzystałem *quasi quoddam litterarum penus* tłumaczenia Anny Tarwackiej publikowane w *Zeszytach Prawniczych*.

⁶ Por. Gell. 13.14.4, a także M.L. Astarita, *La cultura...*, s. 124.

⁷ Gell. 13.14.1.

⁸ Por. M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu. Historia*, tłum. z: *Religion of Rome*, t. 1. *History*, Cambridge 1998, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, tłum. M. Baranowski, Oświęcim 2017, s. 27, 49 i n.

⁹ Gell. 13.14.2–3.

¹⁰ Gell. 13.14.4.

¹¹ Cytowany przez Gelliusa Messala (Gell. 13.14.5) to Valerius Messala Rufus. Fragmenty z jego I księgi *De auspiciis* Gellius powołuje jeszcze w tytule 15 i 16 księgi 13.

¹² Gell. 13.4.5–6.

koniec Gellius powołuje się na ostatnio przeczytany komentarz, w którym starożytny gramatyk Elys¹³ napisał, że Palatyn znajdował się poza *pomerium*, aż do czasu, kiedy został do niego włączony za sprawą boskiego Klaudiusza¹⁴.

III

Wspomniany *ager effatus* stanowił granicę odbywania auspicjów związanych z działalnością zwoływanych na *pomerium* zgromadzeń ludowych (*comitia*)¹⁵.

Gellius, powołując się na księgę *Ad Quintum Mucium Laeliusa* Feliksa¹⁶, pisze, że zgromadzenia kurialne to zgromadzenia, które zbierały się według przynależności do rodu¹⁷. Zgromadzeniami centurialnymi były te, które zbierały się według

¹³ Imię zniekształcone – Elydis to *gen. sing.* od Elys. Por. L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius...*, s. 163.

¹⁴ Por. P. Catalano, *Contributi allo studio del diritto augurale*, Torino 1960, s. 296 i n.; J. Linderski, *The Augural Law*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, red. H. Temporini, W. Haase, Berlin–New York 1986, s. 2257 i n.; E. Bianchi, *Il 'rex sacrorum' a Roma e nell'Italia antica*, wyd. 2, Milano 2017, s. 133 i n.; M. Di Vincenzo, *Diritti, poteri, conflitti. Strumenti giuridici per le tecniche decisionali nel diritto romano (pubblico e privato)*, Roma 2019, s. 18, https://iris.uniroma1.it/retrieve/e383532c-3d41-15e8-e053-a505fe0a3de9/Tesi_dottorato_DiVincenzo.pdf [dostęp: 5.03.2024 r.]. Warto zaznaczyć, że zwoływane zgromadzenia, na których miały miejsce: *inauguratio regis et flaminum*, *detestatio sacrorum*, *testameta* i *adrogatio*, a także *captio virginis Vestalis* odbywały się wewnątrz *pomerium*. Na temat korekty *pomerium* zob. M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 4. *Miejsce religii. Rzym w okresie wczesnego Cesarstwa*, tłum. L. Olszewski, s. 209 i n.

¹⁵ Por. J. Linderski, *The Augural Law...*, s. 2157 i n.; M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, s. 48 i n.

¹⁶ Laelius Felix, nieznany bliżej jurysta z czasów Hadriana, autor przynajmniej dwóch ksiąg komentarza *Ad Quintum Mucium*. Być może dwukrotnie cytuje go Paulus w komentarzu *Ad Plautium* (D. 5.3.43 oraz D. 5.34.3). F. Schulz (*Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, s. 253) ma wątpliwości, czy jest to komentarz prawniczy, czy antykwaryczno-anegdotyczny. W. Kunkel (*Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952, s. 70, przyp. 284) uważa je za nieuzasadnione. G. Scherillo (*Appunti sul testamento 'in procinctu' nel diritto romano*, w: *Scritti in memoria di Antonino Giuffrè*, t. 1, Milano 1967, s. 786, przyp. 7) zastanawia się, czy Laelius to ta sama osoba co Gaius. M.L. Astarita (*La cultura...*, s. 130–131) z kolei uważa problem identyfikacji tych autorów za otwarty. Por. też L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius...*, s. 299, przyp. 48.

¹⁷ Gell. 15.27 oraz A. Tarwacka, *Czym są zgromadzenia kalarne, czym kurialne, czym centurialne, czym trybusowe, czym wiec; oraz podobne sprawy z tym związane. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 15.27. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, z. 14.1, s. 217–223. Szerzej na temat zgromadzeń ludowych zob. G.W. Botsford, *The Roman Assemblies. From Their Origin to the End of the Republic*, New York 1909, s. 152–167; P. Catalano, *Contributi allo studio...*, s. 238–246; J. Paoli, *Le testament 'calatis comitiis' et l'adrogation d'Octave*, w: *Studi in onore di Emilio Betti*, t. 3, Milano 1962, s. 529–563.

kryterium wieku i majątku, jedną połowę z nich stanowili juniorzy, drugą – seniorzy. Zgromadzenia trybusowe natomiast zbierały się według miejsca zamieszkania na danym terytorium. Zgromadzenia plebsu były zgromadzeniami tylko jednej części ludu, czyli plebsu (z pominięciem patrycjuszy). Zgromadzenia centurialne jako zgromadzenia wojskowe nie mogły zbierać się wewnątrz *pomerium*. Zbierały się zatem poza miastem na Polu Marsowym.

Przed rozpoczęciem czynności na zgromadzeniu należało nawiązać bezpośredni kontakt z bóstwami, by przy pomocy różnych znaków na niebie i ziemi poznać ich wolę, czyli dokonać *auspicia*¹⁸. *Auspicia* należało odbyć w miejscu do tego przeznaczonym, które wiązało się niewątpliwie z miejscem, gdzie odbywały się *comitia*. Dokonywanie *auspicia* w innym miejscu powodowało, że czynność, którą poprzedzały, można było uznać za *iniusta*¹⁹. *Comitia curiata* odbywały się wewnątrz *pomerium*, *comitia centuriata* natomiast poza *pomerium*²⁰.

Dyskusyjne jest też, czy *auspicia* były związane z określonym dniem dokonywania czynności, czy z czynnością, do której się odnosiły²¹. Jeśli bowiem zgromadzenie poprzedzone przez *auspicia* nie dokonało czynności, np. wyboru urzędnika, przed zachodem słońca, bez konieczności dokonywania *auspicia*, mogło tej czynności dokonać następnego dnia, o ile był to też *dies comitalis*²². Kiedy jednak *auspicia* wypadły niepomyślnie, ogłaszano, że czynność, którą poprzedzały, winna się odbyć *alio die*²³.

Żyjący pod koniec republiki, wspomniany już Valerius Messala Rufus, który piastował godność augura przez 55 lat, w swojej pracy *De auspiciis*²⁴, cytowanej przez Aulusa Gelliusa, dzieli *auspicia* na *auspicia maiora* i *auspicia minora*²⁵. *Auspicia maiora*

¹⁸ Gell. 3.2.8–10. Na temat sposobu objaśniania woli bóstw zob. M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, s. 48–50.

¹⁹ Por. Cic., *De div.* 1.17.33.

²⁰ Por. Gell. 15.27.5, a także E. Bianchi, *Il 'rex sacrorum' a Roma...*, s. 195 i n.

²¹ Por. P. Catalano, *Contributi allo studio...*, s. 47.

²² Gell. 3.2.8–10, a także L.R. Taylor, *Roman Voting Assemblies. From the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*, Ann Arbor 1966, s. 7; J. Farrell, *The Distinction between 'Comitia' and 'Concilium'*, Athenaeum 1986, t. 64, z. 3–4, s. 407, przyp. 2. Jedynie wybór cenzora musiał się odbyć w ciągu jednego dnia, a jeżeli tylko jeden kandydat uzyskał wymaganą liczbę głosów, wyboru nie ogłaszano i zgromadzenie musiało zostać zwołane jeszcze raz pod nowymi *auspicia*. Por. Liv. 9.34.25, por. też A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012, s. 79 i n.

²³ Cic., *De leg.* 2.12.31. Por. także L.R. Taylor, *Roman Voting Assemblies...*, s. 8; A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora...*, s. 81.

²⁴ Gell. 13.15. Zob. też A. Tarwacka, *Słowa z księgi Messali augura, w których uczy, kim są niżsi urzędnicy oraz że konsulowie i pretorzy są kolegami, a także o innych sprawach dotyczących auspiciów. Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 13,15. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, Zeszyty Prawnicze 2022, z. 22.2, s. 307–312.

²⁵ Por. Fest., s.v. *Minora*, L. 148. *Auspicia* były związane z podziałem na urzędy wyższe i niższe oraz ich kompetencjami, por. M. Di Vincenzo, *Diritti, poteri, conflitti...*, s. 33 i n.

przysługiwały konsulom, pretorom i cenzorom, czyli magistraturom wyższym. Jednakże wśród tych magistratur Gellius zauważał pewne różnicowanie. Jego zdaniem kolegami konsulów w urzędzie byli pretorzy. Cenzorzy zaś, choć zaliczani byli do magistratury wyższej, nie byli kolegami w urzędzie ani pretorów, ani konsulów. *Auspicia minora* przysługiwały natomiast urzędnikom niższym²⁶. Możliwość dokonywania *auspicia* wiązała się też z uprawnieniem *magistratus* do zwoływania zgromadzeń i odpowiednio z kompetencjami tych zgromadzeń. Według wspomnianego Messali konsul zwoływał lud na *contiones* i *comitia*²⁷. Pretor mógł to uczynić jedynie w przypadku, gdy nie zrobił tego konsul. Kiedy zgromadzenie zwołał niższy urzędnik, nie można było dokonywać wyboru urzędnika wyższego. Zwołujący *comitia* nie mógł też zostać zastąpiony później przez innego urzędnika z tego względu, że władza zwoływania i przewodniczenia zgromadzeniu była niepodzielna²⁸. Ten więc, kto zwoływał zgromadzenie, przewodniczył na nim. Jakkolwiek lud na zgromadzenie zwoływał pomocnik konsula, to uważano, że zgromadzenie zwołuje sam konsul, a nie wykonujący jego polecenie. *Comitia curiata* zwoływał liktor, podczas gdy *comitia centuriata* zwoływał *cornix*²⁹. Jedne i drugie były też objęte wspólną nazwą *comitia calata*.

IV

Termin *contio* miał wielorakie znaczenie³⁰. Mógł oznaczać zarówno miejsce, jak i trybunę, z której wygłasza się przemówienia do ludu, zgromadzony lud słuchający przemówienia, a nawet samą mowę kierowaną do ludu. Na *contio* następowało też zwykle przekazanie przez urzędnika informacji, która lud interesowała, czy wyrażenie własnego zdania w sprawach publicznych, a także dokonanie czynności, której ważność była uwarunkowana obecnością ludu³¹. Prawdopodobnie *contiones* mogły być zwoływane przez różnych zainteresowanych. Mogły się one odbywać równocześnie, bez bliżej określonego porządku, w wielu miejscach w tym samym czasie³². Zebrania te

²⁶ Gell. 13.15.4–7. Por. także P. Catalano, *Contributi allo studio...*, s. 469 i n.; A. Magdelain, *Recherches sur l'impérium. La loi curiate et les auspices d'investiture*, Paris 1968, s. 14 i n.; J. Bleicken, *Zum Begriff der römischen Amtsgewalt ('auspicium' - 'potestas' - 'imperium')*, Göttingen 1981, s. 265 i n.

²⁷ Gell. 13.16.1.

²⁸ M. Di Vincenzo, *Diritti, poteri, conflitti...*, s. 165 i n.

²⁹ Gell. 15.27.1–3.

³⁰ Por. Gell. 18.7.2–3 oraz 5–9; Por. F. Pina Polo, *Las contiones civiles y militares en Roma*, Zaragoza 1989, s. 4 i n. oraz 41 i n.

³¹ Por. Varro, *De ling. Lat.* 5.155; Fest., s.v. *Comitiales*, L. 34.

³² Por. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. 1, Graz 1887 (Nachdruck 1952), s. 198 i n.

były zwoływane bądź przez *magistratus*³³ bądź przez pontyfików³⁴. Dokonywano na nich różnorodnych ceremonii sakralnych i czynności, które mogły dojść do skutku wyłącznie po odbyciu *auspicia*.

Jak podaje Gellius, Laelius Felix w pierwszej księdze *Ad Quintum Mucium* napisał, że według Labeona³⁵ na *comitia*, zwanych *calata*, z których jedne były *curiata*, drugie *centuriata*, odbywano *pro conlegio pontificum inauguratio regis aut flaminum*. Na tych też *comitia* sporządzano testamenty i dokonywano *sacrorum detestatio*³⁶.

V

W odautorskim komentarzu do wypowiedzi Laeliusa Feliksa *Ad Quintum Mucium* Aulus Gellius przypomina³⁷, że Rzymianie znali trzy rodzaje testamentów, a mianowicie *testamentum calatis comitiis* dokonywane na zgromadzeniu ludu, *testamentum in procinctu* sporządzane w szyku bojowym po wezwaniu do walki i *testamentum per familiae mancipationem* odbywające się przy użyciu *aes et libram*³⁸. Być może *testamentum calatis comitiis* było sporządzane po dokonaniu *auspicia*, ale jeszcze przed rozejściem się na właściwe *comitia* głosujące czy to według kurii, czy centurii. Okoliczności sporządzania *testamentum calatis comitiis* można porównać do tych, które towarzyszyły sporządzaniu *testamentum in procinctu*. Jeden i drugi rodzaj testamentu był aktem polityczno-sakralnym tej samej rangi³⁹, dokonywanym po

³³ Por. Varro, *de ling. Lat.* 6.82.

³⁴ Gell. 15.27.1.

³⁵ M. Antistius Labeo, syn Pacuiviusa Labeona, sławny jurysta z czasów Augusta, jest wielokrotnie cytowany przez Gelliusa. Być może wspomniana wypowiedź Labeona o *comitia calata* pochodzi z jego księgi *De iure pontificio commentarii*, którą cytuje Gellius, kiedy omawia nabór dziewcząt do służby w świątyni Westy (Gell. 1.12).

³⁶ Gell. 15.27.1–3. Por. J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 89–107; tenże, *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1989–1990, t. 92–93, s. 523–541; P. Arces, *Note di tema sacrorum detestatio*, *Diritto@Storia* 2006, z. 5, <https://www.dirittoestoria.it/5/Tradizionale-Romana/Arces-Detestatio-sacrorum.htm> [dostęp: 3.03.2024 r.]; M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, s. 42 i n.; E. Bianchi, *Il 'rex sacrorum' a Roma...*, s. 195 i n.

³⁷ Por. 15.27.3.

³⁸ Por. G. 2.101–103; Ulp. 20.2. Por. też J. Zabłocki, *Le più antiche formae del testamento*, w: *Ius Romanum Schola Sapientiae. Pocta Petrovi Blahovi k 70. narodeninám*, Trnava 2009, s. 549–560; tenże, *Testamentum mulieris calatis comitiis*, w: *'Perpauca terrena' blande honori dedicata. Pocta Petrovi Blahovi k nedožitym 80. narodeninám*, red. V. Vladár, Trnava 2019, s. 477–484.

³⁹ Jednakże w przypadku *testamentum calatis comitiis* ustanowienie dziedzica następowało poprzez udzielenie aprobującej zgody przez zgromadzenie w odpowiedzi na pytanie testatora, natomiast w przypadku *testamentum in procinctu* przez jednostronne oświadczenie woli wobec trzech lub

odbyciu *auspicia* i praktycznie sprowadzał się do przekazania na wypadek śmierci przez sporządzającego testament ustanowionemu dziedzicowi *sacra, nomina* i *pecunia*.

VI

Podobnym aktem polityczno-sakralnym, jak sporządzanie testamentu, była też *adoptatio*⁴⁰, dokonywana w formie *adrogatio*⁴¹, odbywająca się pod kontrolą pontyfików *per populum*, dzięki której osoba obca (*extraneus*) otrzymywała status prawny dziecka w rodzinie⁴². Adrogowany, dojrzały mężczyzna *sui iuris*, w wyniku adrogacji dokonywanej na zgromadzeniu ludowym (*comitia curiata*), biorąc w niej czynny udział, wchodził pod *patria potestas* adrogującego i stawał się osobą *alieni iuris*⁴³. Gellius

czterech najbliższych stojących, którzy byli jedynie depozytariuszami wiadomości, kogo testujący desygnował na swojego spadkobiercę. Por. J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 121.

⁴⁰ Termin ten w formie synkopowanej *adoptio* jest używany na oznaczenie przysposobienia, zwłaszcza kiedy osoba *alieni iuris* przechodzi spod władzy jednego *pater familias* pod władzę innego. Por. G. 1.98–99. Na temat rzymskiego przysposobienia zob. E. Volterra, *La nozione dell'adoptio e dell'arrogatio secondo i giuristi romani del II e del III secolo d.C.*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1966, t. 69, s. 109 i n. oraz w: *Scritti giuridici*, t. 2. *Famiglia e successioni*, red. M. Talamanca, Napoli 1991, s. 573 i n.; C. Castello, *Il problema evolutivo della 'adrogatio'*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1967, t. 33, s. 129 i n.; M. Kuryłowicz, *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 1975, t. 22, s. 143–161; tenże, *Ursprung und Form der römischen Adoption*, w: tegoż, *'Scripta minora selecta'. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014, s. 39–61; tenże, *Die 'Adoptio' im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981, s. 24 i n.; tenże, *Kontynuacja rodziny w państwie i prawie rzymskim okresu republiki*, w: *'Divina et humana'. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanis, Lublin 2001, s. 125 i n.; tenże, *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2011, t. 16, s. 35–53.

⁴¹ Por. A. Tarwacka, *Czym jest adopcja, czym natomiast jest adrogacja oraz na ile różnią się one między sobą; a także – jakie i jakiego rodzaju są słowa tego, kto stawia przed ludem wnioski dotyczące adrogowania dzieci*. *Aulus Gellius 'Noce Attyckie' 5,19. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, z. 14.3, s. 253–259.

⁴² Gell. 5.19.1–4, a także G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, wyd. 2, München 1912, s. 401 i n.; J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 69 i n.; tenże, *'Adrogatio' w prawie rzymskim*, w: *W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Wandy Stojanowskiej*, red. M. Kosek, J. Słyk, Warszawa 2008, s. 599 i n. = tenże, *'Adrogatio' in Roman Law*, w: tegoż, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020, s. 71 i n.

⁴³ Por. Gell. 5.19.10, który niemożność adrogacji uzasadnia inaczej dla *impuberes*, inaczej dla kobiet. Kobieta nie mogła być adrogowana, ponieważ nie brała udziału w zgromadzeniach ludowych, pupil natomiast z powodu niewystarczającej *auctoritas* tutora do oddania pod *patria potestas* osoby powierzonej ich opiece. J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 72 i n.; tenże, *'Adrogatio' w prawie*

podaje, że adrogację poprzedzała *cognitio pontificum*, która miała na celu rozpatrzenie słuszności i celowości tego aktu; ustalenie, czy ten, kto dokonuje *adrogatio*, jest jeszcze zdolny do prokreacji, czy nie dokonuje się adrogacji podstępnie. Wydaje się, że pontyfikowie mieli zbadać, czy adrogacji nie dokonuje się ze szkodą dla adrogowanego. Wspomniane przez Gelliusa *insidiosae adpetita* dotyczyły, być może, uniknięcia rozliczenia ze sprawowanej opieki nad byłym pupilem po osiągnięciu przez niego dojrzałości, czy też jakiej innej *turpis causa*⁴⁴. W tym celu, jak podaje Gellius, adrogujący składał przysięgę, której formułę ułożył *pontifex maximus* Quintus Mucius⁴⁵, że jego zamiary są słuszne i uczciwe. Składana przysięga dotyczyła zapewne nie tylko spraw majątkowych, lecz także obejmowała *sacra* może nie tyle adrogującego, co adrogowanego⁴⁶. Można pokusić się o postawienie hipotezy, że przyczyną ułożenia przysięgi przez pontyfika był fakt zastępowania rzeczywistych *comitia curiata*, które mogły skutecznie kontrolować działalność obywateli, trzydziestoma liktorami, reprezentującymi kurie, w których obecności odbywała się otdąd *adrogatio*⁴⁷.

Dzięki Gelliusowi znamy też formułę *rogatio* wygłaszanej na *comita curiata* przez adrogującego. *Rogatio* przedłożona przez adrogującego do akceptacji ludowi dotyczyła uznania adrogowanego *iure legeque* za syna tak, jakby urodził się *ex eo patre matreque familias* z równoczesnym przyznaniem adrogującemu takiej *vitae ac necis potestas*, jaka przysługiwała ojcu nad synem⁴⁸.

rymskim', w: *Trosce o rodzinę...*, s. 607 i n. = tenże, 'Adrogatio' in *Roman Law*, w: tegoż, *Scripta Gelliana*, s. 80 i n. Na temat szczególnego przypadku *adrogatio* niedojrzałego zob. M. Zabłocka, 'Adrogatio' Nerona przez Klaudiusza w świetle ówczesnego ustawodawstwa, *Prawo Kanoniczne* 1985, t. 28, nr 1–2, s. 209–215; też, *Początki adrogacji niedojrzałych w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2019, z. 19.1, s. 173–188.

⁴⁴ Por. D. 1.7.17 pr. (Ulp. 6 ad Sab.). Ulpian również zwraca uwagę na element majątkowy takiej *adrogatio* i ochronę interesów adrogowanego.

⁴⁵ Quintus Mucius Scaevola, konsul z roku 95 przed Chr., kształcony przez ojca Publiusa Muciusa, znawca prawa pontyfikalnego i cywilnego. Być może to z jego dzieła *De iure civili* korzystał Gellius, cytując komentarz do Laeliusa Felixa *Ad Quintum Mucium* oraz przytaczając opinię Labeona na temat *comitia*, na których sporządzano testamenty i dokonywano *sacrorum detestatio* (Gell. 15.27.1).

⁴⁶ M. Kuryłowicz (*Rozwój historyczny...*, s. 37 i n.) wprawdzie zauważa, że adrogacja mogła doprowadzić do pogorszenia sytuacji materialnej adrogowanego, twierdzi jednak, że kolegium pontyfików oraz komicja decydujące o adrogacji miały na względzie wyłącznie interes rodowy i zapewnienie ciągłości kultu sakralnego adrogującego. Zważywszy na to, że adrogowany na skutek wejścia pod *patria potestas* adrogującego tracił swoje *patrimonium*, zrywał więź agnacyjną i przynależność do *gens* i *tribus* rodziny naturalnej, podobnie jak to miało miejsce przy *coemptio interimendorum gratia* (por. Cic., *Pro Mur.* 12.27), wydaje się bardziej uzasadnione uwzględnianie raczej interesów adrogowanego.

⁴⁷ Szerzej na temat adrogacji J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 68–79; tenże, 'Adrogatio' w prawie rzymskim', w: *W trosce o rodzinę...*, s. 599–615 = tenże, 'Adrogatio' in *Roman Law*, w: tegoż, *Scripta Gelliana*, s. 71–92.

⁴⁸ Gell. 9.19.9. Por. A.M. Seelentag, '*Ius pontificium cum iure civili coniunctum*'. *Das Recht der Arrogation in klassischer Zeit*, Tübingen 2014, s. 129–133; J. Zabłocki, *Il concetto di 'mater familias' in caso di*

Formuła zaczynająca się od słów *velitis iubeatis* zakładała udzielenie odpowiedzi pozytywnej bądź negatywnej na postawione pytanie. To by też tłumaczyło, dlaczego *adrogatio* odbywała się zawsze, zgodnie ze wzmiankami o niej w źródłach, na *comitia curiata*, podczas gdy *testamentum calatis comitiis* i *sacrorum detestatio* dokonywano na *comitia calata*.

VII

Wyrażenie *sacrorum detestatio* występuje w źródłach jedynie dwa razy i to wyłącznie u Gelliusa. Pierwszy raz, kiedy mówił o pracy *De sacris detestandis* Serviusa Sulpiciusa Rufusa⁴⁹, napisanej pod koniec okresu republikańskiego, w związku z omawianą przez tego jurystę etymologią słowa *testamentum*⁵⁰. Drugi raz we fragmencie, w którym Gellius powołuje się na pracę wspomnianego już Laeliusa Feliksa *Ad Quintum Mucium*, cytującego opinię Labeona o *comitia calata*, na których dokonywana była *sacrorum detestatio* i sporządzano testamenty⁵¹. Te wzmianki źródłowe nie wyjaśniają bliżej istoty *sacrorum detestatio*⁵², co daje podstawę do różnych przypuszczeń co do jej znaczenia i zastosowania⁵³. Jednak biorąc pod uwagę, że w okresie Ustawy XII Tablic dziedziczenie testamentowe należało do wyjątkowych i dlatego wymagało zgody zgromadzenia ludowego, wyrażonej w postaci odrębnej ustawy, można przypuszczać, że skoro *sacrorum detestatio* dokonywano na tych samych zgromadzeniach, to miała podobne skutki, a mianowicie albo uchylene uznania za *sacer*, albo potwierdzenie uznania za *sacer*. Uchylenia decyzji swoje-

arrogazione, w: *Mater familias. Scritti romanistici per Maria Zabłocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, Warszawa 2016, s. 1199–1205.

⁴⁹ Na temat Serviusa Sulpiciusa Rufusa zob. F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, s. 42, przyp. 93; W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung...*, s. 25; L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 483 i cytowana przez niego literatura.

⁵⁰ Gell. 7.12.1–2.

⁵¹ Gell. 15.27.3.

⁵² Wyjaśnienie samego terminu *detestatio* znajduje się w dziełach prawników. Zamieszczone w 50 księdze Digestów sformułowania (D. 50.16.39.2 Paul. 53 ad ed.: *'Detestari' est absenti denuntiare*; D. 50.16.40 pr. Ulp. libro 46 ad ed.: *'Detestatio' est denuntiatio facta cum testatione*; D. 50.16.238.1 Gaius 6 ad legem duodecim tab.: *'Detestatum' est testatione denuntiatum*) zdają się sugerować, że chodzi tutaj o złożenie oświadczenia wobec świadków. B. Kübler (s.v. *Sacrorum detestatio*, w: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 1A.2, Stuttgart 1920, szp. 1682) oraz F. Daverio (*Sacrorum detestatio*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1979, t. 45, s. 537 i n., przyp. 14) wskazują na wieloznaczność wyrażenia *detestatio* zarówno w źródłach prawniczych, jak i literackich.

⁵³ Przegląd literatury na temat *sacrorum detestatio*: J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 90–97.

go *pater familias* mógłby domagać się syn będący pod władzą, dokonując, tak jak w przypadku skazania na karę śmierci, *provocatio ad populum*⁵⁴. Wydaje się jednak bardziej prawdopodobne, że zgromadzenie ludowe, zatwierdzając usunięcie z rodziny uznanego za *sacer* za pomocą *sacrorum detestatio*, pozbawiało go tym samym prawa dziedziczenia po śmierci jego *pater familias*⁵⁵.

VIII

Fragment dotyczący określenia i funkcji *comitia calata* pochodzi być może ze wspomnianego już *De iure pontificio commentarii* Labeona, sławnego jurysty z czasów Augusta, który podaje, że na tych *comitia*, które odbywano *pro conlegio pontificum*, dokonywano *inauguratio regis* bądź *flaminum*, a także naboru (*captio*) dziewcząt do służby w świątyni Westy⁵⁶. Jeden z tytułów *Noctes Atticae* poświęcił Aulus Gellius *flamen Dialis*⁵⁷, drugi zaś westalkom⁵⁸.

Wiadomości o licznych praktykach rytualnych nałożonych na flamina Jowisza, jak też o różnych jego ograniczeniach, zaczerpnął Aulus Gellius⁵⁹ z ksiąg o kapłanach publicznych, a także z pierwszej księgi *de iure pontificio* Quintusa Fabiusa Pictora⁶⁰ i na tej podstawie sporządził cały ich katalog⁶¹, uzupełniając go słowami

⁵⁴ Por. tenże, 'Sacrorum detestatio' w *prawie rzymskim*, Prawo Kanoniczne 1986, t. 29, nr 1–2, s. 281.

⁵⁵ Por. tenże, *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, s. 542–543 oraz w: *Scripta Gelliana*, s. 163.

⁵⁶ Gell. 15.27.

⁵⁷ Gell. 10.15.

⁵⁸ Gell. 1.12.

⁵⁹ Por. J. Zabłocki, *O rytuałach flamina i flaminiki Jowisza oraz słowa przytoczone z edyktu pretora, w którym oświadcza, że nie będzie zmuszał ani dziewic Westy, ani flamina Jowisza do przysięgania*. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 10.15. *Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2023, z. 23.3, s. 275–282.

⁶⁰ Quintus Fabius Pictor, jeden z pierwszych rzymskich annalistów z przełomu III i II w. Gellius wspomina też jego *Annales*, nazywając je *bonae atque sinceræ libri* (Gell. 5.4.1) i cytuje fragment z czwartej księgi (Gell. 5.4.3). G. Schulz (*Geschichte...*, s. 47) ma jednak wątpliwości, gdyż ten Fabius Pictor nie należał do kolegium pontyfików, czy raczej był to bliżej nieznaną pontyfik z *gens Fabia*. Być może był to, jak sugeruje H. Myśliwiec (s.v. *Fabius Pictor*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1990, s. 198–199), Quintus Fabius Maximus Servilianus, konsul z 142 r. przed Chr. Por. E. Bianchi, *La leggenda della fondazione di Roma: Fabio Pittore e la regina Amata*, *Mediterraneo antico* 2011, t. 14, z. 1–2, s. 512–514; L. Garofalo, *Il 'flamen Dialis' nelle Notti attiche. Premesse per uno studio sulla qualificazione giuridica delle membra del corpo umano*, w: *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D'Alessio, Lecce 2023, s. 181 i n.

⁶¹ Gell. 10.15.1–30. Por. A. Ramon, *I beni degli dei considerazioni sul regime giuridico delle 'res sacrae' e 'religiosae'*, Milano 2016/2017, s. 70–71, https://air.unimi.it/retrieve/handle/2434/472146/774385/phd_unimi_R10178.pdf [dostęp: 3.03.2024 r.]; L. Garofalo, *Il 'flamen Dialis'...*, s. 182 i n.

cytowanymi z edyktu pretorskiego i fragmentem zaczerpniętym z *Rerum divinarum libri* Warrona⁶².

Z tego, co Gellius zapamiętał z pierwszej z ksiąg *De iure pontificio* Fabiusa Pictora, *flamen Dialis* podlegał różnym ograniczeniom, takim jak: zakaz jazdy konno, oglądania „wojska w szyku bojowym” poza *pomerium*, czyli wojska uzbrojonego. Z tego powodu rzadko kiedy flamin Jowisza wybierany był konsulem, gdyż konsulom powierzano prowadzenie wojen⁶³. Flaminowi Jowisza również nie wolno było nigdy przysięgać⁶⁴. Nie mógł też posługiwać się pierścieniem, chyba że był przerwany i bez zdobień⁶⁵. Nie mógł brać ognia z ogniska kapłańskiego, czyli z domu kapłana Jowisza, chyba że dla odprawienia obrzędu. Jeśli ktoś związany wszedł do jego domu, należało go uwolnić, a więzy przez otwór wciągnąć na dach i stamtąd zrzucić na drogę. Nie mógł też mieć węzła na nakryciu głowy, na pasie ani na żadnej innej części ubrania. Jeśli ktoś był prowadzony na chłostę i wówczas padł do jego stóp, błagając o litość, w tym dniu chłostać go było złowróżebne. Włosy flaminowi Jowisza mógł obcinać tylko człowiek wolny. Zgodnie ze zwyczajem, flamin Jowisza ani nie dotykał, ani nie wspominał kozła, surowego mięsa, bluszczu i bobu. Nie mógł też wchodzić do wyżej rosnących krzewów winnej latorośli. Nogi łóżka, w którym spał, należało pomazać cienką gliną i nie wolno mu było spać poza tym łóżkiem przez trzy kolejne noce ani spać w tym łóżku innemu⁶⁶. Obok jego łóżka należało umieścić skrzyneczkę z plackiem i ciastkiem ofiarnym. Ścinki paznokci i włosów kapłana Jowiszowego należało przykryć ziemią pod drzewem owocowym. Każdy dzień flamina Jowisza był świąteczny. Pod gołym niebem nie wypadało mu przebywać bez czapki. Masurius Sabinus napisał, że pontyfikowie zezwolili na noszenie czapki pod dachem i wprowadzili inne jeszcze złagodzenia dotyczące niektórych obrzędów. Mąki zakwaszonej nie wolno mu było dotykać. Nie mógł też zdejmować wewnętrznej tuniki, chyba że w miejscach zadaszonych, aby nie pokazać się nagi pod niebem, tak jak przed oczami Jowisza. Nikt nie mógł zając

⁶² Gell. 10.15.31–32.

⁶³ Warto zaznaczyć, że podobny skutek miał zakaz opuszczania własnego łóżka na dłużej niż dwie kolejne noce. Por. M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, s. 55 i n.; rozdz. 2. *Triumf imperium i zmiana religijna*, tłum. Ł. Smorowski, s. 136 i n.

⁶⁴ Złamanie przysięgi mogłoby pozbawić magicznej mocy flamina, por. F. Guizzi, *Aspetti giuridici del sacerdozio romano. Il sacerdozio di Vesta*, Napoli 1968, s. 185; F. Milazzo, *Due tabù del 'flamen Dialis' e un'ipotesi sul 'iurare in leges'*, Index 2004, t. 32, s. 311 i n.; F. Miranda, *La femme dans le procès romain. Il ruolo della donna nel processo romano*, Paris–Napoli 2018, s. 48.

⁶⁵ Na temat interpretacji tego zakazu zob. L. Peppe, *Note sulla risalenza del cd. 'anulus pronubus'*, Iura 1993, t. 44, s. 166 i n.

⁶⁶ B. Albanese, *Il 'trinoctium' del 'flamen Dialis'*, Studia et Documenta Historiae et Iuris 1969, t. 35, s. 78 i n.

miejsca przy stole przed kapłanem Jowiszowym z wyjątkiem *rex sacrificulus*⁶⁷. Jeśli stracił żonę, rezygnował ze swojego kapłaństwa. Małżeństwo kapłana nie mogło być rozwiązane inaczej niż przez śmierć. Nigdy nie wolno mu było wchodzić do miejsca pochówku ani dotykać martwego ciała, ale nie zabraniano mu uczestniczenia w pogrzebie. Prawie takie same obrzędy dotyczyły flaminiki Jowisza, chociaż czasem, jak mówią, przestrzegano odrębnych, np. nosiła farbowane okrycie, a w nakryciu głowy miała gałązkę z drzewa owocowego. Zabraniało się jej wchodzić po drabinie na więcej niż trzy szczeble, z wyjątkiem tzw. drabin greckich, a gdy szła do Argei, nie zdobiła głowy i nie rozczesywała włosów.

Z edyktu wieczystego Gellius przepisał też słowa o flaminie Jowisza i kapłance Westy, mówiące, że pretor w całej swojej jurysdykcji nie zmusi kapłanki Westy i flamina Jowisza do złożenia przysięgi. Zacytowane zostały też słowa Marka Warrona z drugiej księgi jego *Rerum divinarum* o flaminie Jowisza, mówiące o tym, że tylko on ma białą czapkę – albo dlatego, że jest największy, albo z uwagi na to, że powinien składać Jowiszowi krwawą ofiarę posypaną białą mąką.

IX

Odpowiednikiem *inaugurationes flamines Dialis* było przyjęcie dziewcząt do służby w świątyni Westy⁶⁸, które też dokonywało się przy udziale ludu (*populus*)⁶⁹.

Gellius, powołując się na Marka Antistiusa Labeona, dosyć szczegółowo opisał wymogi stawiane kandydatkom na westalki, określając ich wiek na nie mniej niż sześć i nie więcej niż dziesięć lat. Wymagania spełniała dziewczynka pochodząca z pełnej rodziny, będąca pod władzą swojego ojca. Nie mogła mieć wady wymowy, niedosłuchu czy jakiegokolwiek skazy na ciele. Żaden z jej rodziców nie mógł być w niewoli ani wykonywać prac zarobkowych. Dziewczynka mogła uchylić się od służby w świątyni, jeśli miała ojca flamina, augura lub *quindecimvira* do spraw

⁶⁷ Por. E. Bianchi, *Il 'rex sacrorum' a Roma...*, s. 112 i n.

⁶⁸ Por. A. Tarwacka, *W jakim wieku, z jakiej rodziny i według jakiego rytuału dziewczica westalska jest zabierana przez przewodniczącego kolegium pontyfików. Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 1,12. Tekst – tłumaczenie – komentarz, Zeszyty Prawnicze 2021, z. 21.3, s. 395–403. Tytuł poświęcony przez Gelliusa westalkom opiera się przede wszystkim na pracach *De iure pontificio* i *Comentarii ad duodecim tabulas* M. Antistiusa Labeona (zm. przed 22 r. po Chr.) oraz *De pontificio iure* C. Ateiusa Capitora (cos. suff. z 5 r. po Chr.), prawników z czasów Augusta oraz wspomnianego już w przyp. 60 Q. Fabiusa Pictora.*

⁶⁹ Por. G. Wissowa, *Religion und Kultus...*, s. 63–82; F. Guizzi, *Aspetti giuridici...*, s. 31 i n.; P. Škevin, *Vestalke*, Rijeka 2016, s. 18–19.

przeprowadzania obrzędów bądź *septemvira* od spraw biesiad kultowych lub członka kolegium Saliów, albo też trębacza w obrzędach sakralnych. Podobnie rzecz się miała, jeśli była narzeczoną któregokolwiek z pontyfików. Gellius dodał za Ateiussem Capitonem, że miejsce zamieszkania ojca powinno znajdować się w Italii oraz że córka ojca, który miał trójkę dzieci, nie powinna być brana pod uwagę.

Obrzędy związane z naborem dziewcząt do służby w świątyni Westy inaczej wyglądały przed wydaniem *lex Papia de Vestalium lectione*⁷⁰, a inaczej po jej uchwaleniu⁷¹. W epoce królewskiej, jak można przypuszczać, *captio* dokonywał rzeczywisty *rex*, później *rex sacrorum*, zaś po *lex Papia* uprawnienie to przejął *pontifex maximus*⁷². Początkowo też sam *rex* wybierał odpowiednie dziewczęta według własnego uznania. Na mocy *lex Papia* wybór westalek dokonywał się przez losowanie, które miało być przeprowadzane na zgromadzeniu (*sortitio in contione*) w obecności *pontifex maximus*⁷³. Wybrana była zabierana i doprowadzana do domu Westy oraz przekazywana pontyfikom⁷⁴. Bez emancypacji i bez utraty statusu wychodziła spod władzy ojca i uzyskiwała prawo sporządzenia testamentu⁷⁵. Uzyskanie przez westalkę *ius testamenti faciendi* jest konsekwencją wyjścia spod władzy ojca⁷⁶. Wyjście spod władzy ojca i uzyskanie *ius testandi* ma szczególny charakter. Dokonywało się *sine*

⁷⁰ Por. G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 376–377. F. Guizzi (*Aspetti giuridici...*, s. 73 i n.) wydanie *lex Papia* datuje na okres między uchwaleniem *lex Ogulnia* (300 r. przed Chr.) a objęciem przez pierwszego z plebejuszy Tiberiusa Coruncaniusa (ok. 255 r. przed Chr.) urzędu *pontifex maximus*, natomiast O. Sacchi (*Il privilegio dell'esonazione dalla tutela per le vestali* (*Gai. 1.145*). *Elementi per una datazione tra innovazioni legislative ed elaborazione giurisprudenziale*, *Revue internationale des droits de l'Antiquité* 2003, t. 50, s. 348) na lata 65–63 przed Chr.

⁷¹ Por. C. Masi Doria (*Acque e templi nell'Urbe: uso e riti. Il caso della Vestale Tuccia*, w: *Il governo del territorio nell'esperienza storico-giuridica*, red. P. Ferretti, M. Fiorentini, D. Rossi, Trieste 2017, s. 98), która uważa, że westalki w czasie rytualnego obrzędu podobnego do małżeństwa były uprowadzane (porywane); obrzędu w pewnym momencie regulowanego przez *lex Papia*. Przywołuje przy tym pogląd, jaki wyraził A. Carandini (*Il fuoco, sacro di Roma. Vesta, Romolo, Enea*, Roma–Bari 2015, s. 78 i n.), według którego *pontifex maximus* sprawował pewien rodzaj „nadzoru” nad westalkami, dlatego publiczna ceremonia *captio* nie mogła być porównywana do prywatnego rytuału małżeństwa związanego z *captio*, podczas którego panna młoda była zabierana od matki, a nie od ojca. „Zabranie” zatem byłoby bliższe raczej obrzędowi inicjacji, ponieważ wiązało się z oddzieleniem od rodziny i odrębnym zamieszkaniem. Na temat użycia niewłaściwego terminu *captio* zamiast *capio* na określenie przyjęcia kapłanki do kolegium westalek zob. R. D'Alessio, *La 'cap(t)io' of the vestal virgin*, *Seminarios Complutenses de Derecho Romano* 2014, t. 27, s. 291 i n. Por. też F. Miranda, *La femme dans le procès romain...*, s. 38.

⁷² Por. G. 1.130; Ulp. 10.5; Por. także F. Guizzi, *Aspetti giuridici...*, s. 32 i n.

⁷³ Por. F. Guizzi, *Aspetti giuridici...*, s. 73; M. Di Vincenzo, *Diritti, poteri, conflitti...*, s. 142 i n.

⁷⁴ Na temat rytualnych praktyk westalek i ich związku z *pontifex maximus* zob. M. Beard, J. North, S. Price, *Religie Rzymu...*, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, s. 78–86.

⁷⁵ Plutarch., *Numa* 10 [= *FIRA*, I, 9].

⁷⁶ Podobnie jak w przypadku *flamen Dialis*, por. G. 1.130: *Praeterea exeunt liberi virilis sexus de parentis potestate, si flamines Diales inaugurentur, et feminini sexus, si virgines Vestales capiantur.*

emancipatione i *sine capitis deminutione*⁷⁷ w przeciwieństwie do zwykłej *filia familias*, gdyż ta wychodząc spod *patria potestas*, nabywała *ius testamenti faciendi* właśnie dzięki *emancipatio* i *capitis deminutio*.

Gellius zauważa, że brakuje wiadomości u starożytnych pisarzy o zwyczaju i obrzędach związanych z przyjęciem dziewcząt do służby w świątyni Westy, poza tą, że pierwsza, która przez króla Numę⁷⁸ została wzięta na westalkę, miała na imię Amata⁷⁹. Jednakże, jak podaje, znalazł w *lex Papia* informację o tym, że na podstawie decyzji najwyższego pontyfika wprowadzono losowanie jednej spośród dwudziestu dziewcząt wybranych na *contiones* z ludu. Tak wybraną dziewczę zabierał najwyższy pontyfik i zostawała ona westalką. Teraz, jak się wydaje, komentuje Gellius, losowanie na podstawie *lex Papia* nie jest konieczne. Jeśli bowiem ktoś urodzony w godnym miejscu uda się do najwyższego pontyfika i zaproponuje swoją córkę do kapłaństwa, o ile oczywiście jego prośba nie stoi w sprzeczności z wymogami sakralnymi, senat zwalniał z wymogów *lex Papia*⁸⁰.

Gellius sugeruje, że użycie terminu *captio*, odnośnie do naboru dziewcząt do służby w świątyni Westy przez najwyższego pontyfika, jest podobne w skutkach do pojmania jeńca w czasie wojny. Dziewczyna zabierana jest rodzicowi, pod którego władzą się znajduje, tak jakby została pojmana na wojnie i uprowadzana. Następnie cytuje z księgi Fabiusa Pictora formułę, jaką wypowiadał *pontifex maximus*, gdy zabierał dziewczynę. „Na kapłankę westalkę, która sprawuje kult w imieniu ludu rzymskiego Kwiryków, jak się godzi według najlepszego prawa, tak cię, Umiłowana, biorę”⁸¹. Według Gelliusa mówiono, jak sądzi wiele osób, nie tylko o *captio* westalek, lecz także flaminów Jowisza, pontyfików i augurów. Sulla⁸² w drugiej księdze *Rerum gestarum* napisał, że Publius Cornelius, który jako pierwszy otrzymał przydomek Sulla, został zabrany (*captus*) jako kapłan Jowisza. Podobnie Marek Kato⁸³ miał powiedzieć o niesłusznie oskarżanych Luzytanach, kiedy oskarżał Serwiusza Galbę: „Mówią jednak, że chcieli się sprzeniewierzyć. Ja chciałbym teraz świetnie

⁷⁷ J. Zabłocki, *Appunti sul 'testamentum mulieris' in età arcaica*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1991/1992, t. 94–95, s. 162 i n. oraz w: *Scripta Gelliana*, s. 125 i n.

⁷⁸ Por. Gell. 1.12.10.

⁷⁹ Por. Gell. 1.12.19, który podaje, że dlatego *pontifex maximus*, gdy odbierał dziewczynkę rodzicom, nazywał ją Amata – „Umiłowaną”.

⁸⁰ Por. Dio Cass. 55.22.5.

⁸¹ Gell. 1.12.10. O. Sacchi (*Il privilegio...*, s. 338 i n.), zauważa, że dzięki Gelliusowi znamy słowa, które wypowiadał *pontifex maximus*, dokonując rytuału *captio*. Użycie formuły sakramentalnej, jej techniczny i prawny język sugerują, że był to bardzo stary rytuał, zachowywany w niezmiennym kształcie od czasów królewskich do epoki klasycznej.

⁸² Cornelius Sulla, konsul w latach 88 i 80 przed Chr.

⁸³ M. Porcius Katon, cenzor w 180 r. przed Chr.

znać prawo pontyfikalne; czy z samego tego powodu zostaną wzięty na pontyfika? Jeśli chcę świetnie zrozumieć [prawo] auguralne, czy ktoś mnie z tego powodu weźmie na augura?”⁸⁴.

Na koniec Gellius przytacza fragment komentarza Labeona do Ustawy XII Tablic, zgodnie z którym dobra po zmarłej *ab intestato* westalce nie były przedmiotem dziedziczenia. Po jej śmierci były przejmowane przez państwo⁸⁵. Równocześnie westalka nie mogła być dziedzicem beztestamentowym po krewnych agnacyjnych. Gellius, cytując wypowiedź jurysty, który ma wątpliwość co do podstawy prawnej takiego rozwiązania, nie podaje, czy wątpliwość wyrażona przez Labeona dotyczyła tylko podstaw prawnych przyjęcia przez *aerarium* dóbr spadkowych westalki, czy także – na co wskazywałoby gramatyczne rozumienie wypowiedzi – pozbawienia jej (czy po niej) na skutek zerwania więzi agnacyjnej możliwości dziedziczenia *ab intestato*. Biorąc jednak pod uwagę, że spadkobierca beztestamentowy, jeśli nie był to *suus heres*, według Ustawy XII Tablic nie był powołany na dziedzica, należyć przyjąć, że wątpliwości wyrażone w komentarzu do tej ustawy nie mogły dotyczyć dziedziczenia, lecz podstawy prawnej uznania dóbr westalki za *caduca*⁸⁶.

Gellius podał informacje o sporządzaniu testamentów przez westalki, powołując się na dawne kroniki mówiące o zaszczytach, jakie otrzymały Gaia Taracia i Acca Larentia, pierwsza za życia, druga po śmierci⁸⁷. Mimo tak różnego trybu życia obie zostały uhonorowane. Westalka Gaia Taracia za podarowanie ludowi *campus Tiberinum* lub *campus Martius*⁸⁸. Uchwalono na jej cześć *lex Horatia*⁸⁹, w której nadano jej różne przywileje⁹⁰, wśród nich prawo sporządzania testamentu i składania zeznań⁹¹. Ponadto, jak przekazuje Gellius, gdyby w wieku czterdziestu lat chciała opuścić kapłaństwo i wyjść za mąż, prawo i przywilej wycofania się

⁸⁴ Tłum. za A. Tarwacka, *W jakim wieku, z jakiej rodziny...*, s. 399.

⁸⁵ Por. G. Impallomeni (*Sulla capacità degli esseri soprannaturali in diritto romano*, w: tegoż, *Scritti di diritto romano e di tradizione romanistica*, Padova 1996, s. 229–230), który zauważa, że dobra te były prawdopodobnie wykorzystywane do celów kultu. Por. też A. Ramon, *I beni degli dei considerazioni...*, s. 20.

⁸⁶ Por. J. Zabłocki, *Appunti sul 'testamentum mulieris'...*, s. 163 i n. oraz w: *Scripta Gelliana*, s. 126 i n.

⁸⁷ Gell. 7.7.1–8.

⁸⁸ Por. J. Zabłocki, *Appunti sul 'testamentum mulieris'...*, s. 161 i n. oraz w: *Scripta Gelliana*, s. 123 i n.

⁸⁹ *Lex Horatia de virgine Vestali* została uchwalona na wniosek konsula Marka Horatiusa. Por. Plin., *Nat. hist.* 34.25, a także G. Rotondi, *Leges...*, s. 206; F. Guizzi, *Aspetti giuridici...*, s. 174 i n.

⁹⁰ Przywileje, jakich nie miały inne kobiety, a jej status zbliżył się raczej do statusu mężczyzn, O. Sacchi, *Il privilegio...*, s. 337; por. P. Škevin, *Vestalkie*, s. 45; F. Miranda, *La femme dans le procès romain...*, s. 22–23.

⁹¹ Westalka, inaczej niż *flamen Dialis*, mogła zeznawać, lecz podobnie jak *flamen Dialis* nie mogła zostać zmuszona do składania przysięgi, por. L. Peppe, 'Civis Romana'. *Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*, Lecce 2016, s. 225; F. Miranda, *La femme dans le procès romain...*, s. 39.

z kapłaństwa i zawarcie małżeństwa były jej dozwolone, z wdzięczności za jej hojność i życzliwość⁹². Acca Larentia zaś, służąc zwyczajnie wdziękami swojego ciała, zarobiła sporo pieniędzy. W swoim testamencie, według *Historia Antiasa*, ustanowiła spadkobiercą króla Romulusa, choć inni podają, że *populus Romanus*⁹³. Z tego też powodu *flamen Quirinalis* złożył jej publiczną ofiarę, a w kalendarzu został poświęcony dzień jej pamięci. Jednakże Masurius Sabinus w pierwszej księdze swoich *Memorialia*, idąc za bliżej nieznanymi historykami, twierdzi, że Acca Larentia była żywicielką Romulusa⁹⁴. Według niego Acca Larentia miała dwunastu synów, a gdy zmarł jeden z nich, Romulus zajął jego miejsce, nazywając siebie i innych jej synów *fratres Arvales*. Od tego czasu kolegium *fratres Arvales* już zawsze liczyło dwunastu. Insignia tego kapłaństwa stanowiły korona z kłosów pszenicy i biała opaska.

X

Aulus Gellius dzieli się także interesującymi informacjami o udziale kapłanów należących do kolegium fecjalów w rytuałach związanych z wypowiedzeniem i prowadzeniem wojny⁹⁵, cytując fragmenty z dzieła *De re militari* Luciusa Cinciusa⁹⁶.

W trzeciej księdze *De re militari* Cincius podaje⁹⁷, że fecjał ludu rzymskiego, wypowiadając wojnę wrogom i rzucając włócznie w ich ziemię, wygłaszał następującą formułę: „Ponieważ lud hermundulski i ludzie ludu hermundulskiego wypowiedzieli wojnę i popełnili przestępstwo przeciwko ludowi rzymskiemu, a ponieważ lud rzymski zarządził wojnę z ludem hermundulskim i ludźmi hermundulskimi,

⁹² Przywileje te z czasem zostały rozciągnięte na wszystkie westalki, por. F. Miranda, *La femme dans le procès romain...*, s. 45 i n.

⁹³ Por. J. Zabłocki, *Appunti sul 'testamentum mulieris'...*, s. 161 i n. oraz w: *Scripta Gelliana*, s. 123 i n.

⁹⁴ Por. I. Paladino, 'Fratres Arvales'. *Storia di un collegio sacerdotale romano*, Roma 1988, s. 236 i n.

⁹⁵ Por. Gell. 16.4, a także A. Tarwacka, *Według jakiego obrzędu i jakimi słowami fecjał ludu rzymskiego zwykł wypowiadać wojnę tym, z którymi lud rzymski nakazał, aby była wojna; jak również w jakich słowach składano przysięgę o karaniu kradzieży wojskowych oraz aby zaciągnięci żołnierze do wyznaczonego dnia stawili się w określonym miejscu*. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 16.4. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2022, z. 22.1, s. 242–248.

⁹⁶ Lucius Cincius był prawdopodobnie żyjącym u schyłku republiki autorem co najmniej sześciu ksiąg *De re militari*.

⁹⁷ Por. Gell. 16.4.1, a także M.L. Astarita, *La cultura...*, s. 126; L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius...*, s. 19–21; J. Rich, *The Fetiales and Roman International Relations*, w: *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. Richardson, F. Santangelo, Stuttgart 2011, s. 187–242; A. Tarwacka, *Według jakiego obrzędu i jakimi słowami fecjał...*, s. 245–248.

z tego powodu wraz z ludem rzymskim wypowiadam i czynię wojnę ludowi hermundulskiemu i ludziom hermundulskim⁹⁸.

W księdze piątej *De re militari* Cincius napisał zaś⁹⁹, że kiedy w czasach starożytnych dokonywano poboru do wojska i zaciągano żołnierzy, trybun wojskowy kazał im złożyć przysięgę według następującej formuły: „W armii konsula Gaiusa Laeliusa, syna Gaiusa, konsula Luciusa Corneliusa syna Publiusa i w promieniu dziesięciu tysięcy kroków wokół nie będziesz popełniał kradzieży w złym zamiarze ani sam, ani z innymi, powyżej jednej srebrnej monety dziennie, a poza włócznią, drzewcem włóczni, drewnem, owocami, paszą, bukłakiem, workiem, pochodnią, jeżeli cokolwiek znajdziesz i zabierzesz, co nie jest twoim, a co warte jest więcej niż srebrna moneta, dostarczysz to konsulowi Gaiusowi Leliusowi, synowi Gaiusa, lub konsulowi Luciusowi Corneliusowi, synowi Publiusa, lub temu, kogo wskaże którykolwiek z nich, lub oświadczysz, że zostanie przekazane w ciągu najbliższych trzech dni wszystko, co znalazłeś lub skradłeś w złym zamiarze¹⁰⁰, albo oddasz temu, kogo uznasz za właściciela, jak chcesz, zrób to co właściwe¹⁰¹. Zatem żołnierze zaciągający się do wojska mieli wyznaczony dzień, w którym mieli się stawić i odpowiedzieć na wezwanie konsula; następnie wypowiadali przysięgę zobowiązującą do stawienia się, z dołączeniem następującego zastrzeżenia: „Chyba że jedną z przyczyn będzie pogrzeb w rodzinie lub obrzędy oczyszczenia, o ile nie zostały one wyraźnie przełożone, aby nie zgłosił się w tym dniu¹⁰²; poważna choroba lub coroczna ofiara, która nie może być rytualnie wykonana bez obecności danej osoby w tym dniu; przemoc lub wrogowie¹⁰³, spotkanie ustalone lub uzgodnione w tym terminie z gościem¹⁰⁴. Jeśli jedna z tych przyczyn wystąpi u któregośkolwiek z nich, wówczas w dniu następującym po dniu, w którym zwolnienie zostało w ten sposób

⁹⁸ Por. w nieco innym brzmieniu Liv. 1.32.12–13, a także I. Leraczyk, *Ius belli et pacis* w republikańskim Rzymie, Lublin 2018, s. 98 i n.; A. Tarwacka, *Według jakiego obrzędu i jakimi słowami fecjał...*, s. 246.

⁹⁹ Por. Gell. 16.4.2.

¹⁰⁰ F. Bona (*Osservazioni sull'acquisto delle 'res hostium' a seguito di 'direptio'*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1958, t. 24, s. 241 i n.) zwraca uwagę na fakt, że kradzież w tym przypadku dotyczyła łupów wojennych.

¹⁰¹ Por. Polyb. 6.33.2, gdzie tekst przysięgi został w zwięźle zreferowany. Por. też I.A. Łuć, *Boni et mali milites Romani? Relacje między żołnierzami wojsk rzymskich wczesnego cesarstwa*, Kraków 2010, s. 126–127; J. Zabłocki, *'Furtum' w świetle „Nocy attyckich” Aulusa Gelliusa*, w: *Przemoc w świecie starożytnym, źródła – struktura – interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017, s. 317–318 = tenże, *'Furtum' in the Light of Aulus Gellius's 'Noctes Atticae'*, w: tegoż, *Scripta Gelliana*, s. 173 i n.

¹⁰² A. Ramon, *I beni degli dei considerazioni...*, s. 152.

¹⁰³ Pierwotnie terminem *hostis* oznaczano nie wroga, a obcego (*peregrinus*), por. Festus, s.v. *Status dies <cum hoste>*, L. 414–416, por. też G. Nicosia, *Il processo privato romano*, t. 1. *La regolamentazione decemvirale*, Torino 1986, s. 15.

¹⁰⁴ Szerzej na temat związków gościnności (*hospitium*) zob. I. Leraczyk, *Ius belli et pacis*..., s. 140 i n.

umotywowane, powinien zgłosić się do tego, kto został wyznaczony do dokonania poboru dla tej wsi, miasteczka lub miasta”¹⁰⁵. W tej samej księdze napisano także: „Żołnierz, który w wyznaczonym dniu był nieobecny bez usprawiedliwienia, zostanie ukarany jak dezerter”¹⁰⁶.

XI

Te nieliczne, pochodzące od autorów piszących o zamierzchłej przeszłości informacje poświęcone prawu auguralnemu i pontyfikalnemu były już w zasadzie nieaktualne w czasie zbierania materiałów do *Noctes Atticae*. Z fragmentów zaginionych dzieł różnych autorów, zachowanych często tylko dzięki Gelliusowi, można się dowiedzieć o kompetencjach kapłanów i charakterze ich udziału w obrzędach sakralnych, takich jak: *auspicia*, *adrogatio*, *testamentum calatis comitiis*, *inaugurationes regum et pontificum*, *captio* dziewcząt do świątyni Westy, wypowiedanie formuł związanych z prowadzeniem wojny.

Bibliografia

- Albanese B., *Brevi studi di diritto romano (VIII). Sulle cause di diffisio diei in XII Tab. 2,2*, Annali di Palermo 1995, t. 43.
- Albanese B., *Il 'trinoctium' del 'flamen Dialis'*, Studia et Documenta Historiae et Iuris 1969, t. 35.
- Arces P., *Note di tema sacrorum detestatio*, Diritto@Storia 2006, z. 5, <https://www.dirittoestoria.it/5/Tradizione-Romana/Arces-Detestatio-sacrorum.htm> [dostęp: 3.03.2024 r.].
- Astarita M.L., *La cultura nelle 'Noctes Atticae'*, Catania 1993.
- Beard M., North J., Price S., *Religie Rzymu. Historia*, tłum. z: *Religion of Rome*, t. 1. *History*, Cambridge 1998, rozdz. 1. *Wczesny Rzym*, tłum. M. Baranowski; rozdz. 2. *Triumf imperium i zmiana religijna*, tłum. Ł. Smorowski; rozdz. 4. *Miejsce religii. Rzym w okresie wczesnego Cesarstwa*, tłum. L. Olszewski, Oświęcim 2017.
- Bianchi E., *Il 'rex sacrorum' a Roma e nell'Italia antica*, wyd. 2, Milano 2017.

¹⁰⁵ Gell. 16.4.3–4, por. Ustawa XII tablic (tab. 2.2). Zob. także J. Zabłocki, *Si morbus aevitasve vitium escit*, Prawo Kanoniczne 1994, t. 37, nr 3–4, s. 47–57; G. Nicosia, *Il processo privato romano...*, t. 1, s. 14 i n., 41 i n., 129 i n.; B. Albanese, *Brevi studi di diritto romano (VIII). Sulle cause di diffisio diei in XII Tab. 2,2*, Annali di Palermo 1995, t. 43, s. 177 i n.

¹⁰⁶ Por. Gell. 16.4.5.

- Bianchi E., *La leggenda della fondazione di Roma: Fabio Pittore e la regina Amata*, Mediterraneo antico 2011, t. 14, z. 1–2.
- Bleicken J., *Zum Begriff der römischen Amtsgewalt ('auspicium' – 'potestas' – 'imperium')*, Göttingen 1981.
- Bona F., *Osservazioni sull'acquisto delle 'res hostium' a seguito di 'direptio'*, Studia et Documenta Historiae et Iuris 1958, t. 24.
- Botsford G.W., *The Roman Assemblies. From Their Origin to the End of the Republic*, New York 1909.
- Carandini A., *Il fuoco, sacro di Roma. Vesta, Romolo, Enea*, Roma–Bari 2015.
- Castello C., *Il problema evolutivo della 'adrogatio'*, Studia et Documenta Historiae et Iuris 1967, t. 33.
- Catalano P., *Contributi allo studio del diritto augurale*, Torino 1960.
- D'Alessio R., *La 'cap(t)io' of the vestal virgin*, Seminarios Complutenses de Derecho Romano 2014, t. 27.
- Daverio F., *Sacrorum detestatio*, Studia et Documenta Historiae et Iuris 1979, t. 45.
- Di Vincenzo M., *Diritti, poteri, conflitti. Strumenti giuridici per le tecniche decisionali nel diritto romano (pubblico e privato)*, Roma 2019, https://iris.uniroma1.it/retrieve/e383532c-3d41-15e8-e053-a505fe0a3de9/Tesi_dottorato_DiVincenzo.pdf [dostęp: 5.03.2024 r.].
- Farrell J., *The Distinction between 'Comitia' and 'Concilium'*, Athenaeum 1986, t. 64, z. 3–4.
- Garofalo M., *Il 'flamen Dialis' nelle Notti attiche. Premesse per uno studio sulla qualificazione giuridica delle membra del corpo umano*, w: *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D'Alessio, Lecce 2023.
- Guizzi F., *Aspetti giuridici del sacerdozio romano. Il sacerdozio di Vesta*, Napoli 1968.
- Holford-Strevens L., *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and His Achievement*, wyd. 2, Oxford 2005.
- Impallomeni G., *Sulla capacità degli esseri soprannaturali in diritto romano*, w: G. Impallomeni, *Scritti di diritto romano e di tradizione romanistica*, Padova 1996.
- Kunkel W., *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952.
- Kuryłowicz M., *Die 'Adoptio' im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981.
- Kuryłowicz M., *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G 1975, t. 22.
- Kuryłowicz M., *Kontynuacja rodziny w państwie i prawie rzymskim okresu republiki*, w: *'Divina et humana'. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001.
- Kuryłowicz M., *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, Studia Iuridica Lublinensia 2011, t. 16.
- Kuryłowicz M., *Ursprung und Form der römischen Adoption*, w: M. Kuryłowicz, *'Scripta minor selecta'. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014.
- Kübler B., s.v. *Sacrorum detestatio*, w: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 1A.2, Stuttgart 1920.
- Leraczyk I., *'Ius belli et pacis' w republikańskim Rzymie*, Lublin 2018.
- Linderski J., *The Augural Law*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, red. H. Temporini, W. Haase, Berlin–New York 1986.
- Łuć I.A., *'Boni et mali milites Romani'. Relacje między żołnierzami wojsk rzymskich wczesnego cesarstwa*, Kraków 2010.

- Magdelain A., *Recherches sur l' « imperium ». La loi curiate et les auspices d'investiture*, Paris 1968.
- Masi Doria C., *Acque e templi nell'Urbe: uso e riti. Il caso della Vestale Tuccia*, w: *Il governo del territorio nell'esperienza storico-giuridica*, red. P. Ferretti, M. Fiorentini, D. Rossi, Trieste 2017.
- Milazzo F., *Due tabù del 'flamen Dialis' e un'ipotesi sul 'iurare in leges'*, *Index* 2004, t. 32.
- Miranda F., *La femme dans le procès romain. Il ruolo della donna nel processo romano*, Paris-Napoli 2018.
- Mommsen Th., *Römisches Staatsrecht*, t. 1, Graz 1887 (Nachdruck 1952).
- Mysłiwiec H., s.v. *Fabius Pictor*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1990.
- Nicosia G., *Il processo privato romano*, t. 1. *La regolamentazione decemvirale*, Torino 1986.
- Ochman K., *Aulus Gellius – Scriptor loculentissimus*, w: *Aulus Gellius. Noce attyckie*, t. 1 (księgi 1–5), przeł. M. Bielewicz, Wrocław 2017.
- Paladino I., *'Fratres Arvales'. Storia di un collegio sacerdotale romano*, Roma 1988.
- Paoli J., *Le testament calatis comitiis et l'adrogation d'Octave*, w: *Studi in onore di Emilio Betti*, t. 3, Milano 1962.
- Pepe L., *'Civis Romana'. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*, Lecce 2016.
- Pepe L., *Note sulla risalenza del cd. 'anulus pronubus'*, *Iura* 1993, t. 44.
- Pina Polo F., *Las contiones civiles y militares en Roma*, Zaragoza 1989.
- Ramon A., *I beni degli dei considerazioni sul regime giuridico delle 'res sacrae' e 'religiosae'*, Milano 2016/2017, https://air.unimi.it/retrieve/handle/2434/472146/774385/phd_unimi_R10178.pdf [dostęp: 3.03.2024 r.].
- Rich J., *The Fetiales and Roman International Relations*, w: *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. Richardson, F. Santangelo, Stuttgart 2011.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- Sacchi O., *Il privilegio dell'esonazione dalla tutela per le vestali (Gai. 1.145). Elementi per una datazione tra innovazioni legislative ed elaborazione giurisprudenziale*, *Revue internationale des droits de l'Antiquité* 2003, t. 50.
- Scherillo G., *Appunti sul testamento 'in procinctu' nel diritto romano*, w: *Scritti in memoria di Antonino Giuffrè*, t. 1, Milano 1967 oraz w: *Scritti giuridici*, t. 2.1. *Studi di diritto romano*, Milano 1995.
- Schulz F., *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961.
- Schulz F., *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946.
- Seelentag A.M., *'Ius pontificium cum iure civili coniunctum'. Das Recht der Arrogation in klassischer Zeit*, Tübingen 2014.
- Stevenson A.J., *Gellius and The Roman Antiquarian Tradition*, w: *The Worlds of Aulus Gellius*, red. L. Holford-Strevens, A. Vardi, Oxford 2004.
- Škevin P., *Vestalke*, Rijeka 2016.
- Tarwacka A., *Czym jest adopcja, czym natomiast jest adrogacja oraz na ile różnią się one między sobą; a także – jakie i jakiego rodzaju są słowa tego, kto stawia przed ludem wniosek dotyczący adrogowania dzieci. Aulus Gellius 'Noce Attyckie' 5,19. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, z. 14.3.

- Tarwacka A., *Czym jest 'pomerium'*. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 13,14. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2012, z. 12.1.
- Tarwacka A., *Czym są zgromadzenia kalarne, czym kurialne, czym centurialne, czym trybusowe, czym wiec; oraz podobne sprawy z tym związane*. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 15,27. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2014, z. 14.1.
- Tarwacka A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.
- Tarwacka A., *Słowa z księgi Messali augura, w których uczy, kim są niżsi urzędnicy oraz że konsulowie i pretorzy są kolegami, a także o innych sprawach dotyczących auspicjów*. Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 13,15. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2022, z. 22.2.
- Tarwacka A., *Według jakiego obrzędu i jakimi słowami fecjał ludu rzymskiego zwykł wypowiadać wojnę tym, z którymi lud rzymski nakazał, aby była wojna; jak również w jakich słowach składano przysięgę o karaniu kradzieży wojskowych oraz aby zaciągnięci żołnierze do wyznaczonego dnia stawili się w określonym miejscu*. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 16,4. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2022, z. 22.1.
- Tarwacka A., *W jakim wieku, z jakiej rodziny i według jakiego rytuału dziewica westalska jest zabierana przez przewodniczącego kolegium pontyfikików*. Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 1,12. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 2021, z. 21.3.
- Taylor L.R., *Roman Voting Assemblies. From the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*, Ann Arbor 1966.
- Volterra E., *La nozione dell'adoptio e dell'arrogatio secondo i giuristi romani del II e del III secolo d.C.*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1966, t. 69 oraz w: *Scritti giuridici*, t. 2. *Famiglia e successioni*, red. M. Talamanca, Napoli 1991.
- Wenger L., *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.
- Wissowa G., *Religion und Kultus der Römer*, wyd. 2, München 1912.
- Zabłocka M., *'Adrogatio' Nerona przez Klaudiusza w świetle ówczesnego ustawodawstwa*, *Prawo Kanoniczne* 1985, t. 28, nr 1–2.
- Zabłocka M., *Początki adrogacji niedojrzałych w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2019, z. 19.1.
- Zabłocki J., *'Adrogatio' in Roman Law*, w: J. Zabłocki, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020.
- Zabłocki J., *'Adrogatio' w prawie rzymskim*, w: *W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Wandy Stojanowskiej*, red. M. Kosek, J. Słyk, Warszawa 2008.
- Zabłocki J., *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, w: J. Zabłocki, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020.
- Zabłocki J., *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1989–1990, t. 92–93.
- Zabłocki J., *Appunti sul 'testamentum mulieris' in età arcaica*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1991/1992, t. 94–95.
- Zabłocki J., *Appunti sul 'testamentum mulieris' in età arcaica*, w: J. Zabłocki, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020.
- Zabłocki J., *Il concetto di 'mater familias' in caso di arrogazione*, w: *'Mater familias'. Scritti romanistici per Maria Zabłocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, Warszawa 2016.
- Zabłocki J., *'Furtum' in the Light of Aulus Gellius's 'Noctes Atticae'*, w: J. Zabłocki, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020.

- Zabłocki J., 'Furtum' w świetle „Nocy attyckich” Aulusa Gelliusa, w: *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła – struktura – interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Zabłocki J., *Kompetencje 'patres familias' i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle 'Noctes Atticae' Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1990.
- Zabłocki J., *Le più antiche formae del testamento*, w: *'Ius Romanum Schola Sapientiae'. Pocta Petrovi Blahovi k 70. narodeninám*, Trnava 2009.
- Zabłocki J., *O rytuałach flamina i flaminki Jowisza oraz słowa przytoczone z edyktu pretora, w którym oświadcza, że nie będzie zmuszał ani dziewic Westy, ani flamina Jowisza do przysięgania. Aulus Gellius, 'Noce Attyckie' 10,15. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2023, z. 23.3.
- Zabłocki J., *'Sacrorum detestatio' w prawie rzymskim*, *Prawo Kanoniczne* 1986, t. 29, nr 1–2.
- Zabłocki J., *Si morbus aevitasve vitium escit*, *Prawo Kanoniczne* 1994, t. 37, nr 3–4.
- Zabłocki J., *Testamentum mulieris calatis comitiis*, w: *'Perpauca terrena' blande honori dedicata. Pocta Petrovi Blahovi k nedožitym 80. narodeninám*, red. V. Vladár, Trnava 2019.

